

Meri ottab, meri andab

Shipwreck heritage. Digitizing and opening access to maritime history, ed. by Maili Roio, Tallinn, 2013. (Muinasaja Teadus 23). 319 lk.

Laevavrakkides on midagi ürg-ligitõmbavat. Kui sügistormid väljas lõõtsuma hakkavad, tuleb vaadata, et oma paat oleks korralikult varjul, teise silmaga aga vaadata, mida meri seekord annab. Päris vandiraiujaid meie seas (õnneks) enam ei ela, kuid haakriku korjamine kui kauge mälestus rannaõiguse kehtimisest on ometi jäänud. Käesolev kogumik läheb suure tsiviliseerimisprotsessiga edasi. Merre jäänud vrakid on väärtuslik osa meie kultuuripärandist, mida tuleb hoida, uurida ja kaitsta.

Eesti allveearheoloogial on pikad traditsioonid. Sisevetel toimus esimene ekspeditsioon juba 1958. aastal Koorküla Valgjärve, rannamere uurimisega tehti algust 1978. aastal Hiiu madalal.¹ 1982. aastast alates on Eesti Meremuuseumi valduses uurimislaev „Mare”, mille kapten ja muuseumi allveearheoloogia osakonna juhataja Vello Mäss oli pikka aega Eesti ainus kutseline allveearheoloog. Neid kuulsusrikkaid traditsioone silmas pidades on käesolev kogumik üks stoppkaa-der sellest, kuhu me tänaseks jõudnud oleme.

Formaalselt pühitseb kogumik Euroopa Liidu Regionaalarengu Fondi Kesk-Läänemere INTERREG IVA programmi rahastatud projekti, mida juhtis Eesti Muinsuskaitseamet. Projektis löid partneritena kaasa Eesti Meremuuseum, Rootsi Meremuuseum ja Eesti Rahvusarhiiv. Peamisteks praktilisteks eesmärkideks olid Eesti vrakiregistri loomine, vrakkide identifitseerimiseks vajaliku arhiivmaterjali kaardistamine, aga ka arheoloogilised välitööd ja tulemuste laiem levitamine. Kogumiku läbivalt kolmekeelsed (ingliseesti-rootsi) artiklid jagunevadki vastavalt projekti põhisuundadele. Esmalt antakse ülevaade arhiiviuuringutest, siis arheoloogilistest välitöödest, edasi tulemuste populariseerimisest ja lõpuks töö käigus sündinud andmebaasidest. Raamat räägib seega mitte ainult allveearheoloogiast, vaid merelise kultuuripärandiga ümberkäimisest laiemalt.

Arhiiviuuringute osa lugema asudes saab üsna ruttu selgeks, miks pole seni laevahukkudega seotud materjale süstemaatiliselt läbi töötatud. Tegu

on dokumentidega, mis paiknevad enamasti laiali mitme riigi eri institutsioonide arhiivides (kohtud, kindlustuskompaniid, kaubamajad, riigiasutused). Konkreetse vrakileiu identifitseerimine on pigem seotud õnneliku juhusega, enamasti osutuvad sellesuunalised pingutused aga nõela otsimiseks heinakuhjast. Dokumentaalne materjal ei pruugi vrakiuurijat ka alati aidata, sest õnnetuse asukoh- ta ei fikseerita selles täpselt, päriselt ei selgu, mis konkreetset merre jäi või kuidas lugu üldse lõp- pes. Enamasti on arhiivmaterjal tekkinud juhul, mil oli, mida päästa. Sellest omakorda tuleneb, et objekt(id) ei pruugi enam olla oma kohal. Hoolimata nendest puudustest on arhiivmaterjali kaardistamine ja läbitöötamine üldise meresõidu ajaloo seisukohalt äärmiselt oluline.

Maarten Helli artikkel visandab võimalusi Eesti vetes 18. sajandil toimunud laevaõnne- tuste uurimiseks Hollandi arhiivides. Autor iseloomustab pisteliselt Hollandi saadikute kir- javahetust generaalsaatidega, maksunimistuid, notariaaldokumente ja kindlustusfirmade ma- terjale. Meresõiduajaloo seisukohast on näiteks kindlustusfirmade volinike kirjades (*autorisatiën*) palju väärt informatsiooni laevahukkude kohta, notarite dokumentide puhul tuleb aga väga täp- selt teada, mis ajast ja mida otsida – tegelesid ju notarid peale laevahukkude ka väga paljude muu- de teemadega. Kokku on Hell suutnud tuvastada sadakond laevaõnnetust, millest küll kaugeltki mitte kõik ei ole kantud Eesti vrakiregistrisse.

Reet Hünerson, Enn Küng ja Kersti Lust annavad ülevaate Eesti Ajalooarhiivi ja Tallinna Linnaarhiivi fondidest, kus leidub materjale laevahukkude kohta. Nende seas on tähtsamad kubermangu keskasutused, kohtud, tolliasutused ja kaubamajad. Lisaks üldistele hinnangutele dokumentatsiooni täielikkuse osas vaatlevad autorid ka peamisi laevahuku puhul kirjalikku fikseerimist leidnud teemasid, nagu näiteks pääs- tetööd ja nende käigus tekkinud tülid, oksjonid jne. Läbitöötatud fondides esinevate dokumen- diliikide informatsioonirikkus ja usaldusväärsus teadagi kõiguvad. Autorid demonstreerivad, kuidas võivad ühe ja sama juhtumi puhul eri allikad vastukäivaid andmeid esitada. Nende lõppjäreldus on veenev: ainult kompleksne lä- henemine kirjalikele allikatele annab võimaluse dokumente adekvaatselt tõlgendada.

Välitööde alajaotuse avab Hendrik Kivi- ranna tekst külgvaate sonari ja allveeroboti kasutamise kogemustest. Külgvaate sonar on üks tõhusamaid veealuste otsingute tööriistu,

¹ Vt. V. Mäss. Uppunud laevu otsimas. Tallinn, 1984.

millega on võimalik suhteliselt lühikese ajaga läbi kammida tähelepanuväärne lapp merepõhja. Praktikale keskendunud artiklis vaadeldakse külgsaatesonari töö efektiivsust eri helisagedustel ja eri liikumiskiirusel, samuti ühe või teise suvandikombinatsiooni eeliseid ja puudusi. Artikkel on illustreeritud sonaripiltidega, mille puhul ei saa jätta imestamata, kui detailse pildi saab tänapäeval sonari abil vrakist teha. Loomulikult on üksikasjalisemaks dokumentatsiooniks vajalik allveeroboti ja/või tuukrite kasutamine, mida samuti artiklis põgusalt puudutatakse.

Ivar Leimus, Maili Roio ja Krista Sarv on lahti kirjutanud Tallinna lahest 2011 leitud kesk-aegse kaupmehekasti teema. Sellele meedias mitmekülgselt kajastust saanud unikaalsele leiukompleksile oli Ajaloomuuseumis pühendatud ka eraldi näitus. Müntide abil on kast võrdlemisi täpselt dateeritud 1280-ndatesse aastatesse, sisus säilinud kaupadest on võimalik uurida veel ornameenteeritud noatuppesid. Kui mündid pärinevad valdavalt Visbyst, siis noatuppede päritolu seostatakse Inglismaaga. Kaupmehekasti sisu laseb niimoodi aimata kujuneva Hansa Liidu kaubandussüsteemi. Probleemiks jääb aga ikkagi leiu kontekst: kes oli kasti omanik, kuidas kast vette sattus ja kas see on kogu oma vees oleku aja asunud samas kohas.

Eesti rannikul on mitmeid piirkondi, mida kutsutakse laevade kalmistuteks. Ühe sellise, nimelt Naissaare ümbruse, võtab vaatluse alla Vello Mäss. Nagu autor õigusega märgib, on see kant keeruline navigeerida ja õnnetused sagedased, vrakke on merepõhja jäänud ka sõjasündmuste tulemusel. Kõik laevahukulood selles piirkonnas pole kindlasti mitte teada, vrakid ise on võinud hävida madala mere rannakividel. Mässi eklektilisevõitu artikli põhiaines on valik eri aegadel Naissaare ümbrusest leitud identifitseeritud ja dokumenteeritud vrakkidest, mis pärinevad 19. ja 20. sajandist.

Maili Roio artikkel käsitleb kolme näidisjuhtumi varal vraki- ja arhiivileidude omavahelise seostamise probleemiatikat. Kolga lahest leitud galioti, mida varem peeti Rootsi luubiks „Maria”, interpreteerib Roio hoopis Hollandi laevaks „Barteld Herman”. Aluse selleks annavad uued arhiivileiud, mis tõestavad, et „Maria” suutis oma mereõnnetuse üle elada ja edasi sõita. Teine näidetest, Hiiu madala lähistel uppunud sõelaadungiga Inglise brikk, on keerulisem. Kuigi 1979. aastal leitud vrakk on seni olnud identifitseeritud kui „Aid”, tekitab probleeme vraki asukoht, mis ei ühildu hästi laevahukukirjeldusega. Peale selle on Hiiu madala piirkonnast teada veel mitmeid

laevahukke, mille puhul nii dateering, laevatüüp kui ja ka laadung sama hästi või veel paremini sobiksid. Kolmas näidetest on Apollo madala lähistel leitud aurulaeva vrakk, mida aitas identifitseerida selle spetsiifiline laadung, Ameerika päritolu sõjavarustus Esimese maailmasõja ajast. Selgub, et tegemist on 1919. aastal miini otsa sõitnud laevaga „E. Russ”. Kokkuvõttes hoiatab Maili Roio revisionistlik artikkel ennatlike järelduste eest, samas aga annab ka usku positivistliku tõlgendamise võimalikkusesse.

Tänapäevastes teadusprojektides on olulisel kohal suhtlemine ühiskonnaga laiemalt, mida kogumikus esindab alajaotus „Public Archaeology”. Vaatamata sellele, et eestikeelse vaste „avalik arheoloogia” sobivuse üle võib vaielda (võib-olla sobiks paremini „rahvaarheoloogia”), on tegu nii muinasteaduses kui ka muinsuskaitstes aktuaalse nähtusega. Nimetatud arheoloogia suund püüab uurimistöö planeerimisel ja läbiviimisel kaasata kohalikku kogukonda ja sellega arvestada. Erinevast ajaloolisest taustast tulenevalt on rõhuasetused üle maailma erinevad. Kui näiteks Ameerikas indiaanimuististe puhul on oluline uurides mitte riivata põliselanike tundeid, siis Inglismaal on põhitähelepanu pigem kohalike amatööride positiivsel hõlvamisel. Uriija ja muinsuskaitseja seisukohast on oma tegevusele üldise aktseptantsi saamiseks mineviku vastu laiemat huvi äratamine ja muinsusteadlikkuse tõstmine kahtlemata hädavajalik.

Käesolevas kogumikus on „avaliku arheoloogia” alajaotusesse koondatud artiklid, kus fookuses on allveearheoloogia populariseerimine ja pedagoogiline töö. Krislin Kämärä esitab ülevaate Meremuuseumi näitusest „Retk laevavrakkide vaikusemaailma”. Näitus ei seadnud endale eesmärgiks mitte ainult atraktiivsete leidude näitamist 18. sajandi laevavrakkidelt (mis on ka juba varem näitustel väljas käinud), vaid püüdis *blackbox*-tüüpi ruumis punktvalguse ja helidega tekitada veaaluse maailma meeoleolu. Viimast toetas ka kõige värskem videomaterjal 2012. aastal uuritud vrakkidelt. Linnéa de Laval ja Pernilla Flyg esitlevad Rootsi meremuuseumi kaht koolilastele ja turistidele mõeldud pedagoogilist programmi „Meremuuseum ringreisil” ja „Sukeldumine mitte-sukeldujatele”. Esimese puhul oli eesmärk tutvustada publikule merekultuuri objekte nende vahetus ümbruses, teise puhul vahendati veaaluse maailma kogemust nendele, kes sinna mingil põhjusel ise ei pääse. Erik Rådström käsitleb oma artiklis Vätterni järve uppunud auriku „Eric Nordevall” saatust ja hukkumispäiga juurde loodud sukeldumisparki, millega muu hulgas kaits-

takse vrakki rüüstamise eest. Nagu teistegi selle alajaotuse artiklite puhul, on ka Rådström sunnitud rinda pistma probleemiga, kuidas luua ainult fragmentidena tajutavast tervikpilti: füüsiliselt sukelldudes nähakse ju vrakist ainult seda vähest, mida vee läbipaistvus ja valgusolud lubavad. 3D ja panoraamfotode abil loodud rekonstruktsiooniga saab luua sukeldujatele vrakist üldpilti ja ka tutvustada seda mittesukeldujatele.

Kogumiku viimane alajaotus käsitleb andmebaase. Göran Ekbergi ülevaade ulatub ka varasemasse aega, Rootsi meremuuseumi vrakialase info kogumise alguseni 1960-ndate alguses. Sellest ajast peale on palju jõudnud muutuda, kuid andmekogum on pidevalt kasvanud ja seda on integreeritud teiste kultuuripärandit koguvate andmebaasidega. Urve Russow tutvustab põgusalt 2010. aastal käivitunud Eesti vrakiregistrit, mis samuti ei alustanud päris tühjalt kohalt, vaid toetub Meremuuseumi välitöödel aastate jooksul kogunenud andmestikule. Kui rootslased võivad oma registris näidata umbes 15 000 laevahukulugu, siis Eesti registris on tänaseks 338 kirjet (jaan. 2014). Vahe on ilmselgelt seotud sellega, et SHIPWER'i projekt aitas Rootsi andmebaasi korrastada ja täiendada, Eesti register projekti käigus alles sündis. Mõlema registri puhul on aga selge, et töö nendega peab edasi käima (ja käibki) ning päris valmis ei saa selline andmebaas kunagi.

Rikkaliku pildimaterjaliga nägus raamat annab kokkuvõttes väga mitmekülgse pildi laevavakkide ümber toimuvast. Kui tihtipeale on projektikogumikud pigem halvas mõttes eklektilised, siis kõne all olevast kooslusest õhkub läbikomponeeritust, isegi kui ette võetud valdkondi esitatakse punktvalguses, mitte ei kaeta ühtlaselt. Kogumiku põhjal Eesti allveearheoloogia seisu hinnates tuleb rahulolevalt tõdeda, et teemaga tegelejate ring on jõudsalt laienenud, suurenenud on uurimistes kasutatavate meetodite mitmekesisus, merepraktikale sekundeerivad mitmesugused teised oskused. Uurijate järjest suurema professionaliseerumise kõrval on hea meel ka kasvanud rahvaliku huvi üle mereasjanduse vastu. Niimoodi võime loota, et kunagi jõutakse ka suurema sünteesini Eesti mereajaloost.

Juhan Kreem

Juhan Kreem

(1971), *PhD.*, teadur, Tallinna Linnaarhiiv,
Tolli 4, 18133 Tallinn, Juhan.Kreem@tallinnlv.ee

Salapiirituse vedu Läänemeresel

Raimo Pullat, Risto Pullat. *Morze Wódki. Przemysł spirytusu na Bałtyku w okresie międzywojennym.* Polska Akademia Umiejętności. Kraków 2013, 501, ill.

Euroopa riikide alkoholipoliitika on sajandite jooksul teinud läbi olulisi muutusi. Näiteks Eestist kui õllemaast sai viinamaa juba 18. sajandil. Poolakate teadvuses on alkoholi keeld ja sellega seotud kontrabandistide ja alkoholitootjate võitlus riiklike struktuuridega seotud eelkõige keeluseadusega Ameerika Ühendriikides (1920–1933). Enam-vähem samal ajal kehtis Soomes nn. „hull”, s. t. täielik keeluseadus (1919–1931), olles üks esimesi selliseid maailmas. Selle tulemusel levis joomine Soomes kohutavalt. Soome autorite arvates 300%.

Euroopas polnud ühtegi teist riiki peale Islandi, kus kehtinuks ligilähedaselt nii täielik keeluseadus. Vaadeldava interdistsiplinaarse raamatu autorid väidavad, et piiritus oli 96% hullus ja keeluseadus 100% hullus. Selle seaduse tulemusena levis illegaalne alkohol Lõuna-Soomest Põhja-Jäämereni. Viinamaade hulka kuulusid veel Läti, Leedu, Poola, Rootsi, vabalinna Danzig, Holland ning keeluseadusemaad Soome, Norra ja Nõukogude Venemaa. Selles olukorras lokkas rahvusvaheline salapiiritusevedu, milles osalesid eestlased, soomlased, sakslased ja teiste maade kontrabandistid; meremehed, kalurid jt. ametite esindajad. Eestis toodetud piiritusele pakkus tugevat konkurentsi nn. saksa piiritus, mis oli pärit Kesk-Euroopast ja Danzigist, Stettinist, Memelist ning Taanist. Soome allikate põhjal tõestasid autorid, et Soome smugeldatud piiritusest oli Eesti päritolu vaid 15%. Teatud Soome poliitilised ringkonnad püüdsid tõestada vastupidist. Soome lahel, Läänemeresel Merekurgus ja Botnia lahel tegutsenud sündikaadid moodustasid rahvusvahelise organiseeritud kuritegeliku maffia. Piiritusekuningate ja -krahvide salasedimed ulatusid korrakaitseorganitesse (piirivalve, toll, politsei) ning kohati ka valitsejateni. Lokkas korruptsioon. See raamat kajastab ka seda kriminaalset fenomeni. Raamatu autoriteks on prominentne Eesti vanema põlve ajaloolane Raimo Pullat, kes on pühendunud uusaja ajaloole, ja tema juuradoktorist poeg,